

Síntesi d'estudis sobre *ell* emfàtic, exclamatiu, expletiu, impersonal o neutre¹

M. Isabel Guardiola
Universitat d'Alacant

En aquest treball fem un repàs del tractament que ha rebut l'ús del pronom tònic de tercera persona *ell* denominat *impersonal* (perquè no té un referent animat, de fet, no té cap referent), *exclamatiu* (perquè apareix normalment en oracions interjectives), *expletiu* (perquè, mancat de contingut semàntic i gramaticalment superflu, presenta un valor expressiu),² *emfàtic* (perquè el seu paper és reforçar una exclamació) i, fins i tot, *neutre* (perquè pot presentar el mateix valor que els demostratius neutres *açò*, en català, o *ello*, *esto* o *eso*, del castellà).³ Farem un recorregut per les distintes obres descriptives i normatives de referència actuals i pels distints estudis diacrònics i dialectals que l'han tractat d'explicar de manera general o particular. Ara bé, no és la nostra intenció aclarir la denominació més apropiada que li pertoca, ni tampoc l'origen o la funció estricta derivada de l'esquema sintàctic que segueix, ni la relació que manté amb altres llengües amb qui compartim aquesta partícula,⁴ sinó que simplement volem fer una actualització dels estudis que hi ha disponibles a hores d'ara amb la voluntat d'encetar una descripció diacrònica de l'ús d'aquest element en català.

1. Presència i tractament en les gramàtiques i diccionaris actuals

La descripció d'aquest valor d'*ell* presenta en les gramàtiques i els diccionaris normatius i descriptius d'arreu del territori catalanoparlant un tractament divers i ens atrevim a dir que també escàs i poc ajustat a la realitat de l'ús actual de la forma. Podem avançar que el valor es constata en els nostres clàssics, s'explota en tota la nostra literatura de l'edat Moderna i a hores d'ara és viu, però conservat únicament en determinats parlars: concretament es documenta en alguns parlars baleàrics (inclòs el poble de Tàrbena, al País Valencià) (cf. § 4).

1.1. Presència i tractament en les gramàtiques i diccionaris normatius

Així doncs, pel que fa a les obres de les entitats normatives observem que, per un costat, no apareix reconegut el valor exclamatiu en cap gramàtica fabriana i postfabriana dels segles XX i XXI. A nivell del català general, no apareix en cap de les obres fabrianes presents al Portal Fabra ni tampoc en la proposta per a l'estàndard morfològic oral de l'IEC

¹ Aquest estudi ha estat desenvolupat al si de l'Institut Superior d'Investigació Cooperativa IVITRA (GVA, ref. ISIC/012/042), i en el marc dels projectes de recerca "Continuación de la Gramática del Catalán Moderno (1601-1834)" (MINECO-FEDER, ref. FFI2015-69694-P), PT 2012-S04-MARTINES, IEC1-15X, PR2015-S04-MARTINES, VIGROB-125, i del Grup d'Investigació en Tecnologia Educativa en Història de la Cultura, Diacronia lingüística i Traducció (Universitat d'Alacant [Ref. GITE-09009-UA]).

² A partir de Pérez Saldanya *et al.* (1998, s.v. *expletiu*).

³ Cf., especialment, els treballs de Hinzelin (2006 i 2009) i Bartra (2011), que tractarem més avant (§ 3). En aquest sentit, cal tindre present també l'aportació de Martín (2018) en què analitza l'ús dels demostratius presents en la novel·la *Cárcel de amor* (1492) de Diego de San Pedro i la traducció al català, *Lo càrcer d'amor* (1493), de Bernardí Vallmanya; hi dona compte de casos de preposició + *ello* del castellà que són traduïts al català amb preposició + demostratiu neutre, sobretot *açò* i en algun cas *allò*.

⁴ Hi hem de fer necessàriament referència a l'estudi, ja clàssic, d'Henríquez Ureña (1939) sobre l'evolució diacrònica i l'ús de l'*ello* en espanyol, que s'ha de complementar amb el de Hinzelin & Kaiser (2006).

ni en la darrera gramàtica elaborada per l'IEC. En el territori valencià, tampoc apareix en cap de les obres de les entitats reguladores de normativa: ni en la gramàtica publicada per la Conselleria d'Educació ni tampoc en la *Guia d'usos* de l'IIFV ni, finalment, tampoc en cap de les dues gramàtiques publicades a l'AVL.

Ara bé, sí que observem la presència de la partícula i el valor exclamatiu, emfàtic o expletiu descrit amb una entrada pròpia en els diccionaris normatius. Tant al DIEC2 (s.v. *ell* 1) com també al DNV (s.v. *ell* 2) apareix amb la marca gramatical d'interjecció i amb la indicació que es tracta d'una expressió que s'usa al començament d'una oració exclamativa per a reforçar-ne aquest valor. No s'esmenta, però, la possibilitat que aparega la partícula al final de la frase (cf. l'estructura sintàctica en § 1.2 DDLC i § 2 DCVB). Val a dir que els exemples del DIEC2 (*Ell* tanmateix és gros, això! *Ell* això no acaba mai!) coincideixen amb alguns dels que trobem en el DCVB (s.v. *ell*) i que el que trobem en el DNV (*Ell* no n'hi ha cap!) coincideix amb un dels exemples arrellegats en el GDLC. Cal dir, a més, que el valor d'aquest *ell* no és present en el *Diccionari valencià* editat el 1996 per la Generalitat Valenciana-Bromera-IIFV.⁵

Tot plegat evidència, com hem avançat adés, que la reculada i la reducció d'ús de la forma pot ser la causa de l'absència del valor de la forma en aquestes obres que prescriuen la norma general i que els exemples no siguin ben bé originals.

1.2. Presència i tractament en els gramàtiques i diccionaris descriptius

El panorama descrit en el punt anterior no és molt més diferent en les gramàtiques descriptives. De fet, només apareix retratat el valor expressiu exclamatiu d'*ell* en els capítols de Payrató (2002) i Todolí (2002) de la *Gramàtica del català contemporani*. Val a dir que tant en un cas com en l'altre, les dades relacionades amb la partícula apareixen en lletra més menuda, reservada per a informacions secundàries o complementàries; a més, també en els dos capítols els autors extrauen els exemples i les explicacions parcialment d'altres fonts, cosa que evidència una vegada més la raresa, la peculiaritat de la forma.

Així doncs, Payrató (1214) en el seu repàs per les modalitats d'oracions exclamatives, inclou les expressions encapçalades per aquest *ell* entre altres tipus d'exclamatives "submodalitzades, prosòdicament gràcies a una entonació característica" en la qual poden intervenir alguns elements intensificadors, com és el cas present. En aquest sentit, cita els exemples "de *ell* amb valor expressiu davant les exclamatives" del balear i l'empordanés que extrau de Veny (65):⁶

¡*Ell* no sé com ho farem!

¡*Ell* has arribat molt tard!

¡*Ell* ningú sabia què fer!

Per la seua banda, Todolí (2002, 1370-1371) descriu l'ús de l'*ell* com a partícula exclamativa pròpia del balearic en el subcapítol en què tracta els pronoms tòpics de tercera persona amb un referent inanimat. Extrau una part dels exemples continguts en el DCVB (s.v. *ell*) i, a més, indica que el pronom "és invariable i no realitza cap funció argumental. De fet, ocupa sempre una posició externa a l'oració i apareix fins i tot amb verbs meteorològics [...], que es caracteritzen perquè són zeroargumentals i, per tant, no poden

⁵ Ni tampoc en el diccionari de Ferrer Pastor.

⁶ Citem, però, per la desena edició de l'obra de 1993.

dur arguments.” Res no diu de l’aparició posposada en la frase, que trobem en la font declarada (cf. § 2, DCVB). Concretament, els exemples adduïts són:

¡Ell ha de ploure un dia o altre!

¡Ell tanmateix és gros, això!

¡Ell saps aquesta dona que ho és, de raonera!

¡Ell això no acaba mai!

Cal indicar, a més, que no s’inclou aquesta informació en el seu llibre monogràfic sobre els pronoms personals (Todolí 1998). És també absent de les gramàtiques de Salvador (1978), Sanchis Guarner (1993) i Badia i Margarit (1995).

Els diccionaris descriptius actuals inclouen també aquest valor d’*ell*. El *GDLC* (s.v. *ell* 1) l’incorpora amb la mateixa informació que ja hem notat en els diccionaris normatius (cf. § 1.1): el categoritza com a interjecció dialectal situada al començament de la frase, afegeix l’origen en un ús emfàtic del pronom tònic de tercera persona *ell* i dona com a exemples:

Ell no n'hi ha cap!

Ell seràs un senyoràs!

També és present al *DDLC* (s.v. *ell* interj.) com a interjecció poc usual amb dos esquemes sintàctics diferents:

- a) Un que fa al·lusió a la presència de la forma al començament d’oracions exclamatives per emfasitzar-ne el valor exclamatiu i que coincideix amb el que hem constatat en les obres de referència anteriors (§ 1.1). S’hi aporten dos exemples de textos baleàrics:

Ell jo, per estar en dejú, no he de fer cap extraordinari! (Capellà 1952).

Ell entre uns i altres no t’hem deixat parar! (Tous 1947).

- b) Un altre, amb el mateix valor referit, però amb la indicació que es pot trobar al començament o al final d’una frase afirmativa, interrogativa o negativa per a emfasitzar-ne el sentit. Els exemples aportats arriben fins al 1969 i cal precisar que corresponen a autors mallorquins i eivissencs:⁷

AL. No creg que hagues viscut mes | maldament l’hagués curat | Hipocrates en persona. | CIR. Ell que l’haguessen sangrat (Aguiló 1851).

Sa roba vella? Ben estojada. Ell avui has d’anar mudat (Cortés 1937).

Y éll no son pajesos, nó, | De segú son ciutadans... (Penya 1866).

Ell tenies raó, Agustinet [...] (Castelló 1955).

⁷ Cal indicar, però, que sí que hi ha exemples d’autors menorquins i valencians en el *CTILC*, que va ser elaborat i usat per a redactar el *DDLC*.

—I, després d'una pausa—: No és mala, n'Àngela. —No, no ho és *ell*! —confirmà l'al·lot, potser amb més vehemència que no hauria volgut (Vidal Alcover 1969).

Com hem indicat també adés, el fet que la forma no tinga un ús viu i quotidià general, fa que no es puga retratar adequadament en aquest tipus d'obres: es reproduïxen els exemples d'altres fonts i es descriu l'ús possible a mitges. Només pareix més precís i complet, amb documentació fornida a partir de corpus, el DDLC.

2. Presència i tractament en les obres de referència: el DCVB, el DECat i els diccionaris prefabrians

Com ja hem avançat, la descripció de l'ús de la partícula és present al DCVB (s.v. *ell*). S'hi indica que pot anar al començament d'una frase exclamativa per reforçar-ne l'expressió i es diu que és pròpia de l'Empordà, Mallorca, Menorca i Eivissa. Tot i això, llevat d'un, tots els exemples reportats són baleàrics, suposadament del moment de redacció de l'obra, i no hi és present cap tipus de documentació antiga:

Ell ha de ploure un dia o altre! (Llofriu)⁸

Ell tanmateix és gros, això! (Men.)

Ell saps aquesta dona que ho és, de raonera! (Eiv.)

Ell tu saps que crides! (Eiv.)

Ell això no acaba mai! (Mall., Men., Eiv.)

Bondat suma, vós voleu | que de bon gust vostra sia; | *ell* jo no vos deixaria | per quant hi ha, bé ho sabeu! (cançó pop. Manacor)

A Pollença vaig anar | a dur una pollencina, | i la volia fadrina; | varen dir: *Ell* no n'hi ha! (cançó pop. Mall.)

Ell sabeu quina al·lota que és! (Alcover *Cont.* 2)

Ell seràs un senyoràs! (ibid 4)

Ell lo endemà de matí pren (Na Juanota) sa filoa y un muxell (Alcover *Rond.* i, 75)

A més a més, s'hi afegim un altre esquema sintàctic, que coincideix en part amb el que aporta el DDLC (§ 1.2): “a Mallorca, en frases negatives és freqüent posar la partícula *ell* darrera el verb: «¿Que vendré?—No, no vendràs *ell*, tu!» (Mall.)” Finalment, indica que aquest element intensiu també el té el castellà i fixa l'ètim en una forma llatina *ellu* (< *en illu*), ‘vetaquí’, ‘mirau això’.

D'altra banda, Coromines, en el DECat (s.v. *ell*, *ella*) declara que l'*ell* emfàtic és una “innovació important [...] en cert dialectes catalans [...] fet que ha restat estrany al català comú, però que té alguns paral·lels en castellà antiquat o dial. (*ello*) i en formes gal·loromàniques.” Així mateix, indica que el seu ús “passa per ser un fet peculiar de

⁸ Cal notar, així mateix, la desconfiança que li mereix l'informant de l'exemple a Jané (2007). Ara bé, Jané aporta exemples de Joaquim Ruyra (1858-1939), “el coneixedor excepcional del parlar de Blanes”, amb l'estructura *ell és cert que* que podrien ratificar l'ús de la partícula a l'Empordà.

Mallorca, però no és menys viu a Menorca i Eivissa” i aporta dos exemples de les *Rondaies d’Eivissa* (1955) de Castelló:⁹

Entrà sa dona, amb so pegat en sa mà, i le-hi posà a ses costelles: *ell* va ser com posat oli a un llum.

—Callau, callau, donzella, / que no faça en vós pitjor / —*Ell* no hu fareu, no, don Blasco, / qu’heu d’esser lo meu senyor.

Seguint amb la distribució territorial, nega que siga una forma empordanesa, com afirmava el DCVB, però la documenta a la Garrotxa i aporta un exemple de Marià Vayreda (segona meitat del XIX):

—Sembla qu’assò s’aplana com si’n passés l’estisora de la bruixa; ¿què’n trayeu de xoyarlo ‘l món si igualment l’any que ve li tornarà ‘l pèl a créixer?

—*Ell* li tornés ara mateix, vatu-al-isto, que ara mateix li tornàriam a fer la canyota!

Finalment, reserva per a més avant la discussió sobre l’origen (només nega la teoria present al DCVB que suposa l’ètim *ellum*, resultat d’una contracció llatina entre *en* i *illum*) i els aspectes d’anàlisi morfosintàctica de la partícula. Com a conseqüència d’això, doncs, no hi ha anàlisi diacrònica, ni documentació antiga, ni tampoc detall sobre l’estructura sintàctica de la frase.

Al remat, bona part dels estudis posteriors reproduiran les dades i els exemples presents en aquestes dues obres —especialment el DCVB—, a vegades, sense corroborar o ampliar en exemples nous. D’altra banda, les dades presentades fins ara i també les que aporten els estudis històrics i les monografies dialectals (cf. § 3 i § 4) indiquen, com ja hem dit, que era un fenomen propi de tot l’idioma i que actualment queda reduït als parlars illencs.

Per acabar, no podem deixar d’esmentar la nostra sorpresa davant de l’escassa presència de la definició de la partícula en els diccionaris previs a la normativització fabriana. Colomina (1991) arreplega en l’obra de Carles Ros: “*ell* és cert: ello es cierto” (*Breve diccionario* 1739) i, encara podem afegir, “*èll*. èllo: quando se reputa como gènere *nèutro*: de esta manera: *èll* passà així: èllo passò assi: *ell* sucsei aço: èllo sucediò èsto” (*Raro Diccionario* 1770). Segons el TLV, fora d’aquest autor, ja no hi ha cap referència més en la lexicografia valenciana, ni tan sols en els grans diccionaris valencians del XIX, tampoc en els reculls de Martí Gadea, qui, d’altra banda, sí que empra la forma en els seus textos (cf. els exemples que reporta Colomina 1991; § 3).

No apareix tampoc en el diccionari de Pere Labèrnia (1839-1840) ni en el *Tresor* (1935-1947) de Griera.

També ens sobta que no aparega esmentada la partícula en les obres gramaticals i en el diccionari de Febrer i Cardona, que, d’altra banda, sí que la utilitza en la seua obra traductològica. Juan-Mompó (160) recull l’exemple “*ell* és just que jo t’obehésquie” en *Las bucòlicas de Virgilio* (1808) i podem llegir tres exemples amb l’estructura “*ell* (no) hi ha” en *Dàmocles o el filòsof reinant* (1833) presents en el CTILC.

No trobem tampoc la referència de l’*ell* emfàtic en el diccionari de Pere Figuera (1840), però sí en el diccionari d’Amengual (1858, s.v. *ell*) com a “expresión elíptica, que equivale

⁹ Es tracta del mateix autor i la mateixa obra que anys més tard reportaria el DDLC (cf. § 1.2).

en una quarteta á¹⁰ ‘ello es que, el caso es que’¹¹ i hi afig l’exemple: “Si’m demànas ¿Qui n’hora és? / et respòng; *ÉLL* és estàda: / S’hòra que seña ja’s passada, / de mòdo que ja no’s res.” També l’arreglega el *Diccionari Aguiló* (1914, s.v. *ell*)¹² amb la precisió que es tracta d’una fórmula pròpia de Mallorca, una “partícula de caràcter intensiu. Ex.: de què ploreu bona dona? *Ell* jo vos ho diré.”

Ben segurament, el motiu pel qual no apareix en aquests reculls lèxics s’haja de buscar en el fet que el que preocupava realment era el lèxic difícil i diferencial respecte del castellà i no el que era intel·ligible i tenia una traducció fàcil.

3. Presència i tractament en estudis històrics

Fora de les notícies del DCVB i el DECat, els primers estudis del català que documenten l’existència de l’*ell* emfàtic, corresponen a Barnils (1916) i a Spitzer (1920) en relació amb casos presents en el *Liber elegantiarum* (1489)¹³ i en el *Vocabulari molt profitós per apendre lo catalan-alamany i lo alamaney-catalan* (1502):

El es plen.

El ha pres gran temps.

El es ver.

El bull.

El significa.

En els exemples dels dos diccionaris, s’hi considera l’element com un neutre que apareix amb verbs impersonals o en oracions passiva reflexes i, aparentment, són fruit d’una moda italianitzant (Hinzelin 2010). Spitzer, però, també els relacionarà amb els usos d’*ell* emfàtic del mallorquí del moment: *ell el Rey s’en hagué de tornar*.

Posteriorment, Moll (1977) se centra en els casos presents en el *Liber elegantiarum* (1489) i deriva als estudis d’Spitzer (1920 i 1941) i Henríquez Ureña (1939), entre altres, “per a seguir el curs de les discussions sobre aquest estrany element desgramaticalitzat.” En el cas del treball de Moll (1977), cal destacar l’atenció al comportament morfosintàctic de la partícula, concretament, la forma i la posició que ocupa en la frase i el tipus de verb amb què es combina. Així doncs, Moll hi troba l’aparició d’un “pronom neutre usat sense funció gramatical, només com a element emfàtic en principi de frase. Apareix sense traducció en les respectives frases llatines.” Hi observa, a més, que introdueix frases amb el verb *ser*, més habitualment en masculí:

Ell es perill a parlar.

Ell es millor soportar tota cosa que esser subiecte als indignes.

Ell es quasi una dolor inconsolable.

¹⁰ Reconstrucció nostra a partir de l’original “[...] equivale á una quarteta ello es que [...]”

¹¹ El mateix valor que anys després trobarà Colomina (1991) en textos valencians de la Marina Baixa de principis del XX. Cf. § 3.

¹² Indiquem ací la data corresponent a la primera edició, tot i que hem seguit l’edició de 1988, com podeu veure en la bibliografia.

¹³ Cf. els exemples de Moll (1977) més avall.

Ell es esdeuengut un cas merauellos.

Però també en femení: Ella es tan gran la opinió de les tues virtuts que tu deus fer açò. També indica que el troba en frases que “no tenen per nucli el verb *esser*, i en els quals, per tant, es veu més clar el simple valor emfàtic i no gramatical del pronom”:

Ell se fa gran diligència

Ell se pertany molt a la nostra amicicia de fer seruici lo hu al altre.¹⁴

Finalment, com el DCVB, Moll lliga el valor amb el castellà antic i dialectal *ello*: “Señor don Quijote, *ello* hemos de madrugar por lo menos una hora antes del día, por huir del sol” (*Quijote* d’Avellaneda) i, seguint Henríquez Ureña (1939), sosté “que aquest *ell* català i *ello* castellà representen simplement el pronom neutre ILLUD que ha perdut el seu valor de demostratiu per a romandre com a simple element intensificador de la frase, a la qual dóna entonació exclamativa.”

Colomina (1991, 80-81) introdueix una reflexió i molts exemples nous d’aquesta “partícula emfàtica” a partir de la informació present en el DCVB i en el DECat. Com veurem després (cf. § 4), és el primer a ampliar el radi d’ús documentat en aquelles obres al parlar de Tàrbena (Marina Baixa, País Valencià) i aporta un seguit d’exemples del valencià de l’edat Mitjana i Moderna, i també de tot el valencià contemporani “en frases no sempre de valor exclamatiu” ben interessants, en què podem veure distints valors i combinatòries de la partícula, sempre situada en posició inicial de la frase.

Així doncs, del *Liber elegantiarum*, extrau quatre exemples –els dos primers també en Moll (1997):¹⁵

Si tu faràs açò ell me serà molt grat.

Si ell fos a prendre partit yo voldria pus tost esser que aparer.

I del *Tirant*, hi ha:

Tu qui est lo millor qui sia en l’art de la pintura, ¿pories-me fer a ma voluntat una cara encarnada...? Senyora –respòs lo pintor- ell se pot ben fer, mas al present yo tinch molta faena.

Com després també reprendrà Martí Mestre (especialment, 2011, 256),¹⁶ la fórmula era ben coneguda en els textos populars valencians dels segles XVIII i XIX. De fet, als exemples del XVIII que ens proporciona Colomina:

Lo que s’haja de fer, pronte, que a mi tant me s’i dóna bif com baf. Ell s’ha de contar y no té cura; pos, fora compliments y anem anant (començament de la *Rondalla de rondalles* (1769)

Deixar-se pegar? Guarda Pablo! Ell sí que per totes parts y·a cent llehues de mal camí... Hòmens, ben mirat, ell està ben fet el perseguir-nos... (*Chunta secreta*, 1789)

¹⁴ Tots els casos són a completar a partir de Hinzelin (2010: 30) i Bartra (2011, 193-194), que també els analitzen, o bé directament a partir de l’edició de Polanco (2012, s.v. *el*).

¹⁵ Només n’indiquem els nous.

¹⁶ Cal dir que aquest investigador també esmenta les dades presents al DCVB i a Moll (1997).

Ya pensarien alguns, que yo m'ahbria olvidat: *ell* dehuen creure só simple; pues viuen molt enganyats (*Col dels festejants*, 1789)

Podem afegir aquests altres de Martí i Mestre (1996, 200 i 1997, 263):

Ell!, ja és forçós que me'n vaja, / pues si no em dirà feixuc.

Y així bé pots / des de ara anar-ho pensant, / si en mi et vols casar o no / *Ell!* en mi no aniràs mal. / Ya te he dit abans que só / un tigre per a el treball.

I també aquest altre provinent d'un procés judicial de Benassal (Alt Maestrat) del 1684:¹⁷

Jaume Nabàs, germà del dit Vicent, se la havia pegada volent-li prendre lo puñyal que el dit Pere tenia en la mà. A lo que respongué dit Vicent: "yo no tinch cuidado de això, *ell* sanch y à!" una per una. Y oynt ell testimoni, estes paraules digué al dit Vicent Nabàs que se n'anara de allí; com ab tot effecte se n'anà.

I als exemples de Colomina també en obres valencianes de caràcter popular del XIX:

Pues *ell* (...) no som hu, ni dos (...) som entre tots 330 (miracle de Sant Vicent Ferrer 1829)

Ya s'acosta el tu-ru-rut. ¡Y *ell* es cosa de funsió! (*Virgo de Viçanteta* 1845)

Pero vosté eu diu això de veres?... ¡*Ell* encara me·u farà creure (*La Donsayna* 1845)

Perque *ell* és clar. Per a que resalte més el mèrit... és menester que... es pose un pilló (*Pillo Benef* 1846)

El camí està molest.- *Ell* ya és un poc intrincat, y después tanta pedrusca encara el fan més pesat (miracle de Sant Vicent Ferrer 1854)

Y *ell* per molts camins convé (sainet de Balader 1868)

Y esta hacienda què tal és? ¿*Ell* mateix <h>o valdrà? (poema del denier Roc Llorens 1895)

Afegim aquests altres exemples de Martí Mestre (1991, 138 i 2011, 256):

Ell! alguns chillant estan, / pués dehuen tota la fusta, / les cordes, los claus y mans (aprox. 1801)

Ell sí que anem a pasar treballat però avant se va... (Bernat i Baldoví 1837)

I encara, Colomina aporta altres casos provinents d'*Encisam de totes herbes* (1891) de Martí Gadea en què posa de manifest l'estructura *si ell*, que interpreta amb el significat 'si es dona el cas que':

[Els fetillers,] lo millor que poden fer ... és callar y menchar lo que tinguen ganas... que *si ell* l'ama de casa sab lo qu'es peixca, pronte heu coneixerà y ... li durà atra

¹⁷ Exemple provinent del CIVAL.

cosa que més li apetixca.

Per nostra part tampoc mos descuidàrem en tirar soldats fransesos de revés en cuantes ocasions mo' se presentaren, y *si ell* es pogueren contar tots los que's quedaren en los pous, bodegues y sellers, entonses es sabia bé la veritat de la sehua derrota.

A començament del segle XX, Colomina troba la partícula en les obres narratives de l'altea Martínez i Martínez (1912-1947), segons l'investigador sense sentit exclamatiu, i amb el significat de 'siga com vulga, el cas és que...':

Ell és lo cert que en Benifato... tenien un Sant Micalet.

[el garrofer] naixqué perquè sí, tal vegada perquè un aucell portà el garrofi...; *ell* és que naixqué i... va créixer.

Finalment, també constata la forma en el *Vocabulari del Maestrat* (1922) de García Girona com a exclamatiu impersonal al començament de frase:¹⁸

Conque *ell* t'ha eixit la loteria!

Ell que no torne a ploure!

I també la documenta en un dels glossaris de les rondalles Valor (1980), però no en troba l'exemple en el text: "emprat ací com a partícula que, davant una frase exclamativa, en reforça l'expressió [...]. Equival a 'vet ací', 'heus ací' i altres expressions semblants."

Com podem veure, tant Moll, com Martí Mestre i, especialment, Colomina, amplien documentalment la informació d'ús territorial i temporal de què teníem constància en els estudis precedents: troben exemples d'ús de la partícula emfàtica des de l'edat Mitjana fins al segle XX en textos no illencs, cosa que evidencia que l'extensió era major que no la descrita fins al moment. A més a més, tot i que hi manca un major detall del context sintàctic, s'incorpora informació relativa a la combinatòria verbal (s'usa amb el verb *ser* però també en altres verbs) i en combinació amb altres elements (p. ex., *si ell*).

Més recentment, l'*ell* emfàtic ha sigut motiu d'anàlisi més detallada en articles monogràfics de Hinzelin (2006, 2009 i 2010) i de Bartra (2011). El punt d'arrancada de l'anàlisi és semblant en tots els treballs: parteixen de l'anàlisi comparativa dels pronoms neutres *ell*, *açò* (*ço*), *això*, *allò* i els seus equivalents en distintes llengües romàniques per concloure, en el cas dels treballs de Hinzelin, que la funció d'*ell* correspon a la d'un marcador discursiu: "their use conveys the speaker's attitude to the described events like emphasis, surprise, consternation, doubt, etc."; mentre que per a Bartra, després de rebatre aqueix argument, considera, des dels pressupostos de la gramàtica generativa, que aquests elements mantenen una relació predicativa mediatitzada per un element abstracte o explícit de coincidència central¹⁹.

Pel que fa a la forma *ell* en català, Hinzelin (2006, 2009 i 2010), després de repassar els exemples dels vocabularis del 1500 en què se sospita, com ja hem vist, la influència d'altres llengües, se centra en l'anàlisi d'un petit corpus amb exemples que extrau del DCVB i que complementa amb casos que extrau de les *Rondaies* alcoverianes, quasi sempre en diàleg i

¹⁸ No la incorpora, però, Gimeno Betí (1998) en el seu magnífic estudi sobre el *Vocabulari del Maestrat*.

¹⁹ Traducció nostra a partir de l'abstract de Bartra (2011).

en oracions exclamatives. En l'anàlisi observa que en rares ocasions (21 de 142 casos) apareix *ell*, aparentment, en posició de subjecte en oracions impersonals i no necessàriament amb verbs copulatius:

—*Ell* no hi haurà perill que patisca gaire fam!

Ell no hi ha qui la confongui.

—*iEll* no hu provará! s'exclama En Salom.

—*Ell* va de lo bo a millor!

—No, *ell* és ben cert – deia En Pere-; si no, mirau.

Ell era veritat, que a sa finestra n'hi havia un, que enguaitava!

Ell va ser ver.

Ara bé, el comportament més habitual observat en el corpus és que *ell* apareix igualment encapçalant l'oració, juntament amb el subjecte verbal:

Ell aquella dona no maltractà pus Na Catalineta.

—*Ell* ja torn esser jo, es descuidat!

O bé, sense subjecte explícit i sense concordança d'*ell* amb el verb:

Ell no me'n puc avenir!

—*iEll* no poren fer una berba amb tu, segons veig! Diu es Bal·le.

—*Ell* ja ho hauríem d'esser! –contesta Na Catalina.

La repetició de les casuístiques observades en el comportament d'*ell* en el mallorquí de les *Rondaies* i el que observa en *ello* de l'espanyol dominicà el fa concloure que es tracta, en tots dos casos, de fórmules expletives, marcadors del discurs.

Certament, les *Rondaies* són un camp ideal per a l'observació del fenomen descrit, però no l'únic per a la constació de l'*ell* emfàtic en baleàric. Com han fet Colomina (1991) i Martí Mestre (1991, 1996, 1997 i 2011) per al valencià, la literatura popular continguda en sainets i entremesos ens forneixen centenars de casos. Com aquells, es tracta de textos dialogats i amb un fort component modalitzat. Per posar alguns exemples, a l'edició de Díaz (2005) d'un manuscrit de 16 entremesos mallorquins datat entre finals del XVIII i començament del XIX, trobem 9 exemples:

Ell hi ha un poc de vi / d'un regalo que m'han fet" (*Entremès del taconer*)

Agoc, / a on surt ella!, no veis / ha magnificat matines, / *ell* no hi ha sinó sardines (*Entremès d'en Betzola*)

Ell anam apresurats / que mos aguiï de dinar (*Entremès de la burla del capell*).

Ell no té remei; no veis / que no sou per governar? (*Entremès del batle tonto*).

Vetaquí tot es cabal? / *ell* no hi ha més que un dret; / ah, polissó ja estàs fred!

(Entremès del lladre).

Ell armàvem nova guerra / durant les raons un poc *(Entremès del mirai).*

Ell vos ne poreu anar / i no aixequiu més la veu *(Entremès del Jai Melis).*

Senyor, vós perdonareu / que si anau d'això, / *ell* a mi vós no em cerqueu *(Entremès del malcasadís).*

Ell m'han dit que quan som a mar, / moltes vegades, / amb aquell frare alforger / feis conversades *(Entremès del pescador).*

Veny & Massip (2011) arrepleguen també una bona nòmina d'exemples d'ús d'*ell* emfàtic en textos populars teatrals de Menorca del XVIII i XIX:

Jo som doctor graduat, / *ell* me costà els meus dinés, / els altres no ne han fet més (Joan Ramis 1783).

Ell és ver que per aquí / diuen que un «tonto graduat / és un ase coronat», / però jo no heu prenc per mi. (Joan Ramis 1783).

Ell ja comensa á estar bastant amunt (El Espartano 1836).

Ell és veritat (El Espartano 1836).

Ell esteim en tèms de llibertat, y mos descobrirán sas nostras trampas (El Espartano 1836).

Cert. Que n'y havia de mes flachs que jo, *ell* (*Diàleg entre l'Esquirol i en Bià* 1836).

Fiet, tu devias frissà masse, *ell* el mon no se va fer en b'una hora (*Diàleg entre l'Esquirol i en Bià* 1836).

Ell no ayá vuit mezus que tot Mahó era un córn qu'èram lládras y asesinados (M. T. Sanitat 1836).

Ell com més va més esqueina (Roc Coll 1872).

Com podem observar, tant en un cas com en l'altre, se segueix el mateix esquema descrit prèviament i, a més a més, podem constatar també un cas d'aparició d'*ell* emfàtic al final de la frase, menys habitual.

D'altra banda, Bartra (2011) revisa tota la bibliografia sobre el tema i demostra que no es tracta en realitat d'elements expletius, sinó d'elements amb un determinat valor discursiu pertanyents a la perifèria esquerra de l'oració que han patit un procés de gramaticalització. A banda de la comparació d'estructures semblants amb altres llengües romàniques, sobretot amb l'espanyol i el gallegoportugués, que l'ajuda a demostrar la seua hipòtesi, per a nosaltres és interessant l'aportació de més documentació antiga del català del fenomen, a banda de la que tenim en els diccionaris del 1500 esmentats. Així doncs, observa casos en el *Col·loquis* de Despuig (2a meitat del XVI), tant en masculí:

Ell està tot escrit en la Crònica de Aragó.

Ell vos pot parèixer increïble.

Com també en femení, tal i com observàvem en el *Liber elegantiarum*:

Ella és cosa notable.

Ella és cosa meravellosa que...²⁰

Aporta, a més, altres exemples del segle XIX-començament del XX, tots localitzats a les Illes, que evidencien, com hem vist adés en Hinzelin, que no pot tractar-se del subjecte de l'oració, bé perquè el verb és impersonal bé perquè no hi ha concordança amb la persona del verb:

Madò Paula, parau taula.

Macià, ell no hi ha pa (Marià Aguiló)

Majoral, ell ja és migdia! (Marià Aguiló)

Ell ho ets, cansat, de ver! (Andreu Ferrer)

Ell guanyareu un bon jornal! (Andreu Ferrer)

Finalment, Beltran & Guardiola (2017) van presentar un panorama general de les formes i l'evolució dels pronoms personals forts del català fins al segle XVI. En aquest plantejament generalista, van provar de demostrar que l'inici de l'*ell* emfàtic és el resultat d'una gramaticalització del pronom tònic de tercera persona en un context clarament modalitzat, bé pel to i missatge del text, bé per la presència d'altres elements modalitzadors, amb un referent –humà, explícit o implícit, masculí singular:²¹

Beneheyt sie Déu, que totas cosas té en poder, e que en ton cor à mes lo bon preposít, he perfectió en tu lo bé que às comensat; e per so tu és vengut en *aquest purgatori* per tos peccatz, sàpies que ell te cové fer ab gran ànimo en aquest fet, e si no ho fahias, tu perdrias lo cos e la ànima per ta malvestat. (Perellós, *Viatge* 2a XV)

Don Pedro: En mercè li tindrè que tot lo que s trobarà mane donar-m'ó, que com hé dit me delite molt ab coses semblants. ¿De manera, senyor, que Tortosa *molt* antich *poble* és? *No u creya yo cert*.

Lúcio: Ell és *antiquíssim y tinch per a mi* que és lo primer que en Espanya se és edificat. (Despuig, *Col·loquis* 2a XVI)

O neutre, que podria equivaldre al que ara expressariem amb un demostratiu neutre, un *açò* o un *això*:

²⁰ Notem, però, que posteriorment Beltran & Guardiola (2017) no coincideixen en l'anàlisi dels mateixos exemples, perquè hi entenen un subjecte explícit o implícit en un context modalitzat.

²¹ Notem amb la cursiva els elements que considerem que modalitzen el discurs; amb el subratllat, els elements que poden actuar de referent de la forma *ell*.

En açò la Viuda reposada levà·s de allí hon seya e prèrs una companyona ab sí e dos scuders perquè l'acompanyassen e anà a casa de hun pintor e dix-li:

—Tu qui ést lo millor qui sia en l'art de la pintura, pories-me fer a ma voluntat una cara encarnada qui fos sobre cuyro prim negre posada, qui fos tal com lo Lauseta, ortolà del nostre ort, ab pèls en la cara, huns blanchs e altres negres? Car ab gomes se poran bé tenir; per ço com som prop de la festa del Corpus Christi e volria fer aquell entramés, ab guants en les mans per ço que tot mostràs ésser negre.

—Senyora —respòs lo pintor—, *ell* [=tot el que la Viuda ha demanat en la intervenció precedent] se pot ben fer, mas al present yo tinch molta faena. Però si vós me pagau bé, yo contentaré la voluntat vostra, que deixaré tot lo que tinch a fer perquè vós siau servida. (*Tirant* 2a XV)

Don Pedro: Dieu lo que vullau que no crech yo què *serà més increïble que lo que haveu dit ja*.

Fàbio: *Ell* vos pot parèxer increïble mas no dexe de ser així veritat. (Despuig, *Col·loquis* 2a XVI)

A més a més, no consideren que siga exactament una conseqüència de la moda italianitzant que hauria influït en la presència de la forma en els diccionaris de 1500, com hem vist adés, tot i que hi hauria pogut ajudar. De fet, troben construccions paral·leles sempre amb *ell* en uns i sempre amb *açò* en altres, en textos igualment tocats per l'italià:

<p>E di-vos é per què àn aytal yorn. <i>Él és ver</i> que lo dit seyor ha moltes egües blanques e negres, sens altre seyal que no han; e són més de ·X·m·, e de la let d' aquestes egües beu él e tot son linatje, ed altres no, salvant una gent qui s' apella Orient (<i>Viatges de Marco Polo</i> 2a XIV)</p>	<p>E per cert, si <i>açò és ver</i> que aquests físichs dien que aquell membra lo qual l' animal e l' aucell e lo peix més acuyta (<i>Corbatxo</i> 2a XIV)</p>
------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

<p>[comença capítol] <i>Él és ver</i> que costa la ciutat de Gambalech avia una gran ciutat antichament, qui avia nom Garimbalu, qui vol dir "la ciutat del seyor" (<i>Viatges de Marco Polo</i> 2a XIV)</p>	<p><i>Açò és ver</i> que nosaltres fort durament havem sostenguda la inhonesta e contínua freqüentació de Curial ab la Güelfa. (<i>Curial</i> 2a XVb)</p>
--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

I casos en què el fenomen està totalment consolidat. Tant en uns com en altres, el context sempre està modalitzat:

E adonchs los dimonis feren gran brug he remor, e hissiren de la sala, he se partiren en moltes partz; mas més prou ne restaren per a mi, et aquells me menaren en una terra gasta molt longuament. E aquella terra era molt negra he tenebrosa, ni no hy vi sinó malignes spiritz que me rossegaven per lo mig d'aquella terra, e hy fahia tan gran vent e fort suau, que apenas hom lo podia hoir; mes *ell* me semblave que aquell vent me passave he me traversave tot lo cos, e tant me grevava que pus no podia

(Perellós, *Viatge* 2a XV)

He aquells que me avían amenat me digueren: "Ell te cové [anar e passar aquest pont]; [tan]tost com tu yssiràs, lo vent que és dedins lo fluvi te buffarà e te gitarà dedins aquest fluvi, he nostres companyhons que hy són te pendran he te cabussaran dedins lo pus pregon. Mas ell te cové passar he reguardar davant quina via ha lo pont." (Perellós, *Viatge* 2a XV)

Comptat i debatut, per a aquests investigadors, *ell* és també un marcador discursiu, com sosté Hinzelin (2006, 2009 i 2010).

4. Ús actual

Els estudis de variació dialectal mostren que a hores d'ara l'ús d'*ell* emfàtic queda reduït als parlars baleàrics, inclòs el poble de Tàrbena (Marina Baixa, País Valencià), on és plenament viu en les generacions que ara tenen al voltant i més de 50 anys.²² Veny & Massip (2011) sostenen, però, que està en desús a l'illa de Menorca, tot i que documenten la partícula en textos menorquins del XVIII i XIX, com hem vist adés (§ 3). Una consulta personal a illencs de vora 50 anys de Palma i Santa Margalida (Mallorca), ens dona compte que s'ha perdut en aqueixa generació, tot i que el creuen viu en pares i avis. No hem trobat tampoc rastres de l'ús documentat a l'Empordà ni tampoc a la Garrotxa en les distintes monografies dialectals actuals que s'han escrit sobre aquests parlars. Per tant, podem afirmar que a hores d'ara sí que és viu en català, però s'hi conserva de manera vacil·lant i sotmés al canvi intergeneracional.

Després de la notícia present en el DCVB, el primer que dona compte d'aquesta forma en els parlars baleàrics és Bibiloni (6), en el seu treball sobre les formes i els usos dels pronoms personals a les Illes. En recull l'ús encara ben viu de la partícula a Mallorca i en reproduïx parcialment els exemples del DCVB i també l'ètim declarat allà. Observem que no n'aporta, però, exemples vius.

Moll (130-131), en la seua anàlisi sobre la partícula qualificada "com a element emfàtic inicial de frase" en el *Liber elegantiarum*, remet al DCVB i indica que "s'usa encara avui amb plena vitalitat a certs llocs de l'Empordà i a les Balears, i dóna a la frase un caràcter exclamatiu."

Posteriorment, Veny (95), com també els anteriors, segueix el DCVB, dona compte d'aquesta forma en els parlars baleàrics i també en empordanés. En qualifica l'ús d'arcaic, entre altres altres trets sintàctics, i li atorga un valor expressiu al capdavant d'oracions exclamatives. Li suposa el mateix ètim que hem vist en el DCVB: "derivaria del llat. ELLU, vet aquí, o de ILLUD."

Posteriorment, Colomina (1986, 667-668) és qui primer documenta el tret amb les mateixes característiques també a la població valenciana de Tàrbena, repoblada per mallorquins al segle XVII després de l'expulsió dels moriscos. Hi conviu amb altres mallorquinismes, però en un treball posterior (Colomina 1991, 80) adueix que no necessàriament podria tractar-se d'una recialla mallorquina, perquè en troba "exemples a quasi totes les terres valencianes, normalment sense valor exclamatiu, però de vegades també amb aquest valor, p. e. al Maestrat" i aporta tot un seguit de casos diversos de literatura i testimonis des del segle XVIII (Carles Ros) fins al XX (Enric Valor). Pel que fa a la població de Tàrbena, declara que la forma, però, és viva només en els tarbeners majors de 50 anys.

²² Així ens ho fa saber, per consulta personal, l'investigador tarbener Joan-Lluís Monjo.

Monjo (2009, 200) troba encara en el parlar més espontani i col·loquial de Tàrbena l'ús de l'*ell* emfàtic acompanyant “formes verbals de qualsevol persona i nombre gramatical (p. ex., *¡Si ell jo t'arplega! ¡Ell vos fareu d'or!*).” També “documenta en un verset una possible mostra de l'ús de la tercera persona del singular del pronom personal amb valor expressiu de caràcter emfàtic: «*Ell* ha calfat a en Clemente»” i encara el trobem en un conte popular tarbener “- Ai, *ell* açò és cosa! –i no li va posar aquella nit es dormisson que li posaven per dormir” (Monjo 2015, 27). L'investigador sosté que “la seua vitalitat a Tàrbena deu ser un mallorquinisme [...] ja que no té a veure amb l'ús que trobem a la documentació valenciana: reduït a formes verbals que concorden gramaticalment amb el pronom.”

Posteriorment Beltran & Herrero (78) arpleguen les notícies de Colomina (1986 i 1991) i Monjo (2009) en la seua monografia sobre els parlars de la Marina Baixa i destaquen, precisament, que ja deu ser una fórmula extinta. Com hem indicat adés, Monjo declara que és una totalment fórmula viva en els tarbeners que ara tenen al voltant o més de 50 anys.

No gosem apuntar les causes de la reducció i la pèrdua d'aquest element constatat en els clàssics i arraconat a hores d'ara en els parlars baleàrics. Ben possiblement cal cercar el canvi i l'evolució lingüística en l'emergència d'altres elements més expressius (p. ex., *ei!*, *ep!*, tot i que presenten una distribució diferent, Bartra 2011: 189), l'abandonament d'un model de llengua considerat de vells o de la ruralia, o el doble significat adscrit a la forma *ell*...

5. Conclusions

En aquest treball hem provat de resseguir la teoria i, especialment, els exemples que han destacat els investigadors que s'han dedicat a esporgar l'origen i l'evolució de la partícula denominada més comunament *ell* emfàtic, des dels inicis en frases en què presenta un valor semblant a un demostratiu neutre, aparentment, fins a la gramaticalització i la fixació en una partícula expletiva, sense una estructura i combinatòria totalment fixa. Hem destacat, així mateix, la presència i el tractament de la forma en els diccionaris i gramàtiques actuals i hem vist la necessitat d'actualitzar la informació que hi és present a la vista de l'ús i dels estudis actuals.

Sens dubte, el camí que hem encetat de cara a una futura descripció i evolució de l'element serà més fàcil amb l'aprofitament dels corpus lingüístics de què disposem a hores d'ara i que bona part dels investigadors precedents no han tingut a l'abast: el CICA (*Corpus Informatitzat del Català Antic*),²³ el CIGCA (*Corpus Informatitzat per a la Gramàtica del Català Antic*) i el CIGCMOD (*Corpus Informatitzat del Català Modern*),²⁴ el CIVAL (*Corpus Informatitzat del Valencià*, de l'AVL, en construcció) i el CTILC (*Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana*, de l'IEC).

²³ Desenvolupat a la Universitat Autònoma de Barcelona i dirigit per Joan Torruella, Manuel Pérez Saldanya i Josep Martines.

²⁴ Aquests dos darrers desenvolupats al si d'IVITRA, a la Universitat d'Alacant, sota la direcció de Josep i Vicent Martines. Actualment són d'accés restringit.

Obres citades

- Aguiló, M. *Diccionari Aguiló*. Barcelona: Altafulla, 1988.
- Amengual, J. J. *Nuevo diccionario mallorquín-castellano-latín*. Palma: Imprenta i Librería de Juan Colomar, 1858.
- Badia i Margarit, A. M. *Gramàtica de la llengua catalana. Descriptiva, normativa, diatòpica, diastràtica*. Barcelona: Edicions Proa, 1995.
- Barnils, P. *Vocabulari català-alemany de l'any 1502*. Barcelona: IEC, 1916.
- Bartra-Kaufmann, A. "Recycled Neuter Expletive Pronouns and the Nature of the Left Periphery: *ell* and Relatives Revisited." *Catalan Journal of Linguistics* 10 (2011): 185-219.
- Beltran, V. & M. I. Guardiola. "Els pronoms personals: els pronoms tòpics." Conferència presentada en el *VIII Simposi Internacional "Vers una sintaxi històrica del català"*. La Nucia, 3 i 4 de febrer de 2017.
- Beltran, V. & T. Herrero. *Estudi geolingüístic dels parlars de la Marina Baixa. L'empremta mallorquina*. Ondara/Pedreguer: MACMA-IECMA, 2011.
- Bibiloni, G. *Formes i usos dels pronoms personals a les Illes*. Tesi de llicenciatura. Universitat de Barcelona, 1975.
- Colomina, J. "Mallorquinismes a Tàrbena." En *Actes del Setè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Tarragona-Salou, 1-5 octubre 1985*. Barcelona: PAM, 1986. 659-678.
- . *El valencià de la Marina Baixa*. València: Generalitat Valenciana, 1991.
- Coromines, J. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (DECat). Barcelona: Curial, 1982. 10 vols.
- Corpus Informatitzat del Català Antic* (CICA). <<http://www.cica.cat/>> [data darrera consulta: 02/11/2018].
- Corpus Informatitzat del Valencià* (CIVAL). <<http://cival.avl.gva.es/cival/buscador.jsp>> [data darrera consulta: 02/11/2018].
- Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana* (CTILC). <<https://ctlc.iec.cat/>> [data darrera consulta: 01/11/2018].
- Díaz i Villalonga, R. ed. *Entremesos en mallorquí*. Palma: Documenta Balear, 2005.
- Diccionari de la llengua catalana* (DIEC2). <<https://dlc.iec.cat/>> [data darrera consulta: 17/04/2018].
- Diccionari descriptiu de la llengua catalana* (DDLC). <<http://dcc.iec.cat/ddlc/index.asp>> [data darrera consulta: 17/04/2018].
- Diccionari normatiu valencià* (DNV). <<http://www.avl.gva.es/lexicval/>> [data darrera consulta: 17/04/2018].
- Diccionari valencià*. València: Generalitat Valenciana/IIFV/Bromera, 1996.
- Febrer i Cardona, A. *Diccionari menorquí, espanyol, francès i llatí*. Edició crítica i estudi introductor a cura de M. Paredes. Barcelona: IEC, 2001.
- . *Obres gramaticals, I*. Estudi introductor i edició a cura de J. Ginebra. Barcelona: IEC/Institut Menorquí d'Estudis/Universitat de les Illes Balears, 2004.
- . *Obres gramaticals, II*. Estudi introductor i edició a cura de F. Feliu & G. Albiol. Barcelona: IEC/Institut Menorquí d'Estudis, 2017.
- Ferrer Pastor, F. *Diccionari general*. València: Denes, 1985.
- Figuera Tomàs, P. A. *Diccionari mallorquí-castellà*. Palma: Impremta i Llibreria d'Esteve

- Trias, 1840.
- García Girona, J. *Vocabulari del Maestrat*. Castelló de la Plana: Societat Castellonenca de Cultura, 1922.
- Gimeno Betí, L. *De lexicografia valenciana. Estudi del Vocabulari del Maestrat, de Joaquim Garcia Girona*. València/Barcelona: IIFV/PAM, 1998.
- Gramàtica de la llengua catalana*. Barcelona: IEC, 2016.
- Gramàtica normativa valenciana*. València: AVL, 2006.
- Gramàtica valenciana*. València: Generalitat Valenciana/IIFV/Bromera, 1996.
- Gramàtica valenciana bàsica*. València: AVL, 2016.
- Gran diccionari de la llengua catalana* (GDLC). <http://diccionari.cat/> [data darrera consulta: 17/04/2018].
- Griera, A. *Tresor de la llengua, de les tradicions i de la cultura popular de Catalunya*. Barcelona: Polígrafa, 1935-1947.
- Guardiola Savall, M. I. *Tresor lexicogràfic valencià* (TLV). Alacant: Universitat d'Alacant, en elaboració.
- Guia d'usos lingüístics 1. Aspectes gramaticals*. València: IIFV, 2002.
- Henríquez Ureña, P. "Ello." *Revista de Filología Hispánica* 1, 3 (1939): 209-229.
- Hinzelin, M.-O. "Die neutrales Pronomina «ell», «això», «allò», «açò», und «ço» in unpersönlichen Konstruktionen in diachroner und dialektaler Variation." En C. D. Pusch ed. *La gramàtica pronominal del català: variació – evolució – funció / The grammar of Catalan pronouns: variation – evolution – function*. Aachen: Shaker Verlag, 2006. 46-84.
- . "Neuter pronouns in Ibero-Romance: Discourse reference, expletives and beyond." En G. A. Kaiser & E. M. Remberger eds. *46 Proceedings of the Workshop "Null-subjects, expletives, and locatives in Romance"*. Konstanz: Universität Konstanz. 1-25.
- . "Catalan and Spanish neuter pronouns in impersonal constructions: diachronic and dialectal variation." *Dialectologia* 4 (2010): 23-45.
- Hinzelin, M.-O. & G. Kaiser. *Das neutrale Pronomen ello im dominikanischen Spanisch und die Nullsubjekteigenschaft. Anhang: Korpus und Bibliographie zu ello und unpersönlichen Konstruktionen (mit Subjekt) im Spanischen* (Arbeitspapier, 116). Konstanz: Universität Konstanz, 2006.
- <<http://www.ub.uni-konstanz.de/kops/volltexte/2006/2223/>> [data darrera consulta: 1/11/2018].
- Jané, A. "Sobre l'«ell» emfàtic." *Llengua Nacional* 61 (2007): 12.
- Juan-Mompó, J. "Aspectes morfosintàctics de *Las Bucòlicas de Virgilio*, d'Antoni Febrer i Cardona (Maó 1808)." En *Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny* vol 2. Barcelona: PAM, 1998. 157-184.
- Labèrnia, P. *Diccionari de la llengua catalana ab la correspondència castellana y llatina*. Barcelona: Estampa dels Hereus de la Viuda Pla, 1839-1849. 2 vols.
- Martí Mestre, J. "El *Coloqui nou entre el tio Pelut, Sardineta y Polseres*, un testimoni escrit dels avalots del 1801 al País Valencià." En *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, XXII. Miscel·lània Jordi Carbonell I*. Barcelona: PAM, 1991. 133-176.
- . *Col·loquis eroticoburlescos del segle XVIII*. València: IVEI, 1996.
- . *Literatura de canya i cordell al País Valencià*. Paiporta: Denes, 1997.
- . *Diccionari de Josep Bernat i Baldoví (1809-1864) en el seu context històric*. Paiporta: Denes, 2011.

- Martín Miñana, P. “El demostratiu en *Cárcel de amor* i la seua traducció al català.” Ponència en *Simposi Internacional Canvi lexicosemàntic, cultura i lingüística de corpus* dins *XII Simposi Internacional de noves tendències en I+D+i en literatura, llengua, ensenyament i TIC. De la innovació al cànon*. Seu Universitària de la Nucia, 28 de maig de 2008.
- Moll, F. de B. “Entorn del lèxic del *Liber elegantiarum*.” En *Actes del Quart Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: PAM, 1977. 115-140.
- Monjo i Mascaró, J.-L. *El cançoner popular de Tàrbena. Recopilació i estudi lingüístic*. Alacant: Departament de Filologia Catalana de la Universitat d’Alacant, 2009.
- . *Sa Caseta de sa Tramuntana*. Alacant: Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, 2015.
- Monturiol, J. & E. Domínguez. *El parlar de la Garrotxa*. Olot: Ràdio Olot, 2001.
- Payrató, L. “L’enuciació i la modalitat oracional.” En J. Solà dir. *Gramàtica del català contemporani* vol. 2. Barcelona: Empúries, 2002. 1149-1220.
- Pérez Saldanya, M. et al. *Diccionari de lingüística*. Oliva: Colomar Editors, 1998.
- Polanco Roig, L. B. *The Liber Elegantiarum by Joan Esteve. A Catalan-Latin Dictionary at the crossroads of fiteenth-century european culture*. Turnhout: Brepols, 2012.
- Portal Pompeu Fabra: <<https://www.upf.edu/web/portalpompeufabra>> [data darrera consulta: 16/04/2018].
- Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana, 2: Morfologia*. Barcelona: IEC, 2009⁵.
- Salvador, C. *Gramàtica valenciana*. València: Eliseu Climent Editor, 1978.
- Sanchis Guarner, M. *Gramàtica valenciana*. Barcelona: Alta Fulla, 1993 [1a ed. 1991].
- Spitzer, L. “Mall ell.” *Neuphilologische Mitteilungen* 21 (1920): 130-132.
- . “Paralelos catalanes y portuguesas de ello.” *Revista de Filología Hispánica* 3 (1941): 272.
- Todolí, J. *Els pronoms personals*. València: Publicacions de la Universitat de València, 1998.
- . “Els pronoms.” En J. Solà dir. *Gramàtica del català contemporani* vol. 2. Barcelona: Empúries, 2002. 1337-1433.
- Valor, E. “Glossari.” En *Rondalles valencianes* vol. IV. Picanya: Bullent, 1999 [1a ed. 1984]. 147-155.
- Veny, J. *Els parlars catalans*. Mallorca: Moll, (1993) [1a ed. 1978].
- Veny, J. & À. Massip. *Scripta menorquina*. Barcelona/Maó: IEC/Institut Menorquí d’Estudis, 2011.